

Vanya Micheva

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

General Overview of the History of Bulgarian from its Beginnings to the Liberation in 1878

The paper makes a characterisation of the major periods in the development of both the vernacular and Literary Bulgarian from their beginnings to the Liberation in 1878. The author substantiates the necessity of two types of periodisation in the language's history and points out the contribution of the Old Bulgarian literary tradition in the early period of the existence of the Bulgarian nation and state.

The author goes on to comment on the characteristic features of Old Bulgarian, Middle Bulgarian and New Bulgarian. She analyses the complex cultural processes reflected in the literature of the Tarnovo school and literary schools belonging to other traditions in the 14th and 15th century, in the archaic and the New Bulgarian damaskins of the 16th and 17th century, as well as in the literature of the Bulgarian National Revival, a period characterised by a multitude of schools and attempts at establishing a standard literary language.

Ваня Мичева

(София, ИБЕ, БАН)

Обща характеристика на историята на българския език от възникването му до Освобождението през 1878 г.

Българският език е езикът на българската народност, която се формира постепенно в периода VII – IX в., като славянските племена асимилират завареното балканско население (траки и илири) и се сближават с Аспаруховите и Куберови българи.

Следователно българската народност съдържа два основни компонента – славянски и древнобългарски, което се отразява и върху езика ѝ.

Историята на българския език изучава закономерностите в развитието на говоримия и книжовния език като две форми на българския народностен език в неговите етнически граници. Етническите граници на езика ни могат да бъдат по-тесни или по-широки от държавните. Езикът съществува дори и в периоди, когато българската държава не съществува. Затова историята му обхваща всички негови териториални и времеви реализации.

От началото на VI век датират контактите между южните славянски племена и древните българи при техните чести нашествия във Византийската империя. След създаването на българската държава в края на VII век се засилва процесът на сближаване между двата етноса, което води до взаимно проникване на елементи от единия и другия език. С приемането на християнската религия според историците завършва консолидацията на българската народност в Мизия, Тракия и Македония. Появата на старобългарския писмен език през втората половина на IX век утвърждава нормите на книжовния български език, който принадлежи на славянското семейство и в същото време е повлиян от езика на древните българи. С напредъка на българската историческа и езиковедска наука границите на това влияние се уточняват, като се преодолява традиционното схващане, че езикът на Аспаруховите българи почти не е оставил следи в езика на българската народност.

Източниците за историята на езика ни са писмени, те включват: епиграфика; канонични паметници, свързани с богослужението; неканонични произведения като разкази, повести, апокрифи, хроники, грамоти и др.

1. Начален период от развитието на българския език. Данни за езика ни от периода VI – IX век се извличат от топонимията в области с изконно българско население по онова време и от български заемки в други езици (например, албански, румънски, унгарски).

Фактите от топонимията и заемките убедително доказват, че двете най-важни особености на българския език: ШТ и ЖД като рефлексии на праславянските тј, дј и широк гласеж на ятовата гласна – са присъщи на говорите по цялата етническа територия на България – Мизия, Беломорска Тракия (днес в Гърция), Македония, областите край река

Морава и река Тимок (днес в Сърбия). Днешните К' и Г' на мястото на ШТ и ЖД в македонските говори са по-късно явление. Запазените имена от Македония са с ШТ и ЖД.

Важни за историята на българския език са опитите на древните българи да създават писмени документи, използвайки гръцки букви и други знаци, затова не е коректно началният период от развитието на езика ни да се нарича „предписмен“. Запазени са надписи с руни; с гръцко и иберийско писмо от Кубратова България; с гръцки букви от Аспарухова България. Очевидно е, че древните българи са носители на писмена традиция, която се реализира последователно в три държави – Кубратова България, Аспарухова България и Волжка България. Именно държавността изисква и налага употребата на писменост за нуждите на администрацията и кореспонденцията, както и за увековечаване паметта на високопоставени държавници в надгробни, строителни и дарителски плочи.

Тук ще спомена и надписите от X век, които възникват след създаването на старобългарската писменост и имат смесен характер. Част от тях са написани на кирилица, но съдържат думи от древнобългарски и от славянобългарски произход. Такъв е и надписът от скалните църкви при Мурфатлар, разчетен и преведен по следния начин:

ТОУПАИ ДИКЛАЕТ ГЕОРГИЕ ЧРЪКЪВЕ

Майсторът строител Георги за черквата

СЕКЪИ КАМЕНЪИ КРЪИНЪИ РЪЖЕНЪИ

камъни сече, нацепени на блокове (Добрев, Добрева 2001: 170).

Тези епиграфски материали са убедително доказателство за взаимното проникване на езикови елементи от езиците на двата етноса, формирали българската народност. Те са една конкретна, исторически автентична и писмено фиксирана илюстрация на спонтанно протичащия в живия узус процес на интерференция между езика на древните българи и езика на славяните от българската група.

В подкрепа на същата теза са и данните от надписите, открити в края на 70-те години на миналия век край село Равна, Провадийско. Сред тях уникални са двуезичните надписи със смесено кирилско-руническо писмо. Ясно е, че става дума за процес на сливане, което обхваща повече равнища на езика – неговата лексикална система и графичния му вид. Безспорно е, че руните на древните българи се употребяват по време на

Първото българско царство не само до християнизацията, но и след въвеждането на кирилската и глаголическата писменост. Многообразието на епиграфския материал показва, че кирило-методиевото дело се развива успешно в българското общество и поради утвърдената вече богата писмена традиция.

2. Старобългарски период в развитието на българския език. С възникването на старобългарската писменост започва нов период в историята на българския език, а именно старобългарският, който обхваща IX, X, XI век. Първата българска азбука – глаголицата – е създадена през 862 г. (според други учени през 855 година) от Константин-Кирил Философ. Кирил и Методий и техните ученици превеждат основните християнски богослужебни книги на солунското славянско наречие, което принадлежи към източнобългарските рупски диалекти. Следователно езикът на солунските братя по етническа принадлежност е старобългарски. За него са характерни както посочените по-горе съчетания шт, жд (в думи като *нощъ, гражданинъ, межда*), широкият гласеж на ѳ (в думи като *лѳто, вѳлъ, млѳко*), така и употребата на дателен притежателен падеж вместо родителен притежателен (*отъць ѳноу* вместо *отъць ѳго*), а също и образуването на бъдеще време с помощния глагол *хотѳти* и инфинитив. Всички тези черти безспорно доказват, че създаденият през девети век книжовен език е български по произход. Той се разпространява първоначално в Моравия и Панония. След смъртта на Методий през 885 г. неговите ученици са прогонени от пределите на Моравия и намират прием в двора на княз Борис в България.

Тук старобългарската писменост разцъфтява, в книжовните средища край Плиска, Преслав и Охрид работят Климент Охридски, Наум Охридски, Черноризец Храбър, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Тодор Дуксов и др. Техните оригинални и преводни съчинения се отличават с богатство на езика, с точност на израза, с художествен стил, отговарящ на изискванията на епохата. Именно на старобългарската литература принадлежи най-големият средновековен акростих (440 стиха), открит от българския учен Георги Попов в състава на триода, този акростих е дело на Константин Преславски.

3. Среднобългарски период от развитието на говоримия език – XII, XIII и XIV век. През този период българският език претърпява много важни промени, които го превръщат от синтетичен в аналитичен. Разпада се падежната система при имената, появяват се аналитични средства за изразяване на степен при прилагателните – частиците ПО и НАЙ. Изгубва се двойственото число при имената и глаголите. Опростява се причастната система – изчезват сегашно деятелно, сегашно страдателно и минало деятелно първо причастие. Инфинитивът се заменя с да-изречение, а старобългарските относителни местоимения *иже*, *ѡже*, *ѡже* – с новите *който*, *която*, *което*. В част от българските диалекти се оформя бъдеще време, близко до съвременното, като спомагателният глагол става ЩА, ЩЕШ, ЩЕ. Повечето от тези промени отделят българския език от останалите славянски езици и го приближават до балканските. Може да се каже, че и сред балканското езиково семейство българският има особено място, защото е отишъл най-напред в движението към аналитизъм. Особеното място на нашия език сред славянските и дори сред балканските занимава отдавна езиковедите. Той с право е наречен **екзотичен**.

Още първите учени в областта на славянската филология се опитват да обяснят развитието на българския език към аналитизъм. Някои от тях предполагат наличие на външно влияние – румънско, балканско, тракийско, илирийско, прабългарско, турско, тюркско. Други се спират на вътрешно присъщите тенденции в езиковия развой на българския като: изравняване на падежните окончания поради фонетичните промени на редица звукове; засилена употреба на предлозите и особено на предлога НА; създаване на обща винителна форма на имената, която се употребява във всички падежи. Съвременното езикознание утвърждава комплексни причини за особения исторически развой на среднобългарския. Най-вероятно специфичното съчетаване на екстралингвистични фактори и вътрешноезикови закономерности предизвиква качествено новия облик на езика ни. Отчита се и ролята на езиковите контакти и най-вече влиянието на езика на древните българи. Програмен характер имат думите на проф. Иван Харалампиев в “История на българския език”: “Напоследък вниманието на изследвачите се насочи по-активно към проучване ролята на прабългарския език при оформяне на специфичния облик на българския. Това е логично, тъй като става дума за въздействие на етнически и езиков фактор, който е взел **решаващо** участие във формирането на българската народност и на народностния български език.” (Харалампиев 1999: 182).

Интересни резултати биха могли да се получат при проучването на езика на древните българи като част от древноиранското семейство. Има твърде много хипотези за произхода на древните българи, например: урало-алтайска, турско-татарска, угро-хунска, фино-чудска, най-разпространена сред историците е тюрко-алтайската. В последните десет години в изследванията си проф. Петър Добрев изтъкна многобройни факти от стопанската история и от материалната и духовна култура на нашите предци, които доказват, че те са свързани с древната памирска цивилизация. Според Цв. Тафраджийска огромното мнозинство от Аспаруховите българи не са от тюркски произход, а принадлежат към ираноезичните племена (Тафраджийска 1980). Подобно е мнението и на Р. Рашев: „Съвкупността от археологически, антропологически и езикови данни дава основание да се поддържа тезата, че в етногенезата на прабългарите, заселили са на Долния Дунав, преобладаващо положение е имал иранският етнически елемент” (Рашев 2000).

Специалистите са установили, че древноиранските и средноиранските езици се развиват от синтетизъм към аналитизъм (подобно на среднобългарския). Оказва се, че в авестийски и древноперсийски има осем или шест падежа, разпределени в склонитбени типове, близки на старобългарските. Още в древния период започва смесване на падежните функции, по-късно се изравняват падежните окончания, генерализира се едно склонение или един падеж, което постепенно води до изчезване на падежната флексия. Особена роля играят предлозите и следлозите, които поемат синтактичните функции на падежите (Опыт историко-типологического исследования иранских языков 1975; Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки 1979; Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки 1981). Всеки специалист по история на българския език може да потвърди, че в нашия език са налице същите тенденции и резултати. Но само едно детайлно и компетентно проучване би могло да диференцира типологическата близост от родствената идентичност.

4. Книжовен български език през XII – XIV век. Огромните промени в говоримия език от среднобългарския период са отразени рядко и непоследователно в книжовните паметници. Може да се каже, че за разлика от старобългарския, през XII-XIV

век не съществува връзка между живия узус и литературния идиом. Поради свещения характер на богослужебната литература в нея са съхранени синтетичните форми на склонението на имената и причастията, на сравнителните степени и т.н. Особено ярко личи тенденцията към запазване на архаичния тип език в произведенията на патриарх Евтимий и неговите ученици Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински. Такъв обаче е духът на средновековна Европа. Създаденият в Търново особен книжовен език става трети класически език наред с латинския и гръцкия. Затова търновската книжнина е така широко разпространявана и преписвана векове наред в православния християнски свят.

Съществуват също и паметници от нетърновски тип, в които бавно и постепенно навлизат някои аналитични езикови форми. В Троянската поема можем да открием както примери със запазен инфинитив, така и такива с да-изречение вместо инфинитив. Налице са и отделни случаи на разколебана падежна употреба. Вниманието на изследователите привличат и някои места в Бдинския сборник, където след предлозите ОТ и НА не намираме очакваните падежни флексии, а също и примери с разпадане на инфинитива (Костов 2001; Деянова 1982).

С падането на България под османска власт през 1396 г. изчезва българската държава, но българският език и култура се съхраняват. В края на XIV век според учените езиковеди завършва среднобългарският период в развоя на говоримия български език, през който се извършва най-значителната промяна – преминаването от синтетизъм към аналитизъм.

5. От началото на XV век до днес в говоримия ни език се реализира новобългарският период. Тези повече от шест века се обединяват в един период, защото през това време не настъпват същностни промени в езика ни, тоест той остава аналитичен. Като всеки жив език обаче и българският през XV – XIX век се усъвършенства. Много от процесите, започнали през среднобългарския и дори старобългарския период, завършват през XVII – XVIII век. Най-съществената черта на аналитичната граматична система – разпадането на падежите – може да се смята за утвърдена още през XIV век, но ограничаването на родително-винителната форма при лица продължава до началото на XX век. Във възрожденската литература редовно се откриват собствени имена с окончание -а,

остатък от родителен притежателен и предложен (сравни: *Чуваше се само гърлестият глас на Грובהа.; ...личните характери на обвинените, особено на Владикова и на Бръчкова.; Има събрание у Владикова.* – Иван Вазов “Немили-недраги”). А остатъците от дателни форми при местоименията отмират едва през втората половина на XX век, като се заместват от винителни форми с предлог НА – *на кого* вместо *кому*, *на някого* вместо *някому*, *на никого* вместо *никому*, *на всекиго* вместо *всекому*, *на него* вместо *нему*, *на нея* вместо *ней*, *на нас* вместо *нам*, *на вас* вместо *вам*, *на тях* вместо *тям*.

Въпреки всеобщия характер на аналитичното степенуване с частиците ПО и НАЙ в определен контекст се съхраняват и досега синтетични форми на степенувани прилагателни, които се употребяват със стилистична функция в художествената литература и разговорния език (сравни: *височайши, светлейши, крупнейши*). Изместването на инфинитива от да-изречения е регистрирано за първи път в старобългарските класически паметници, това явление обхваща голяма част от българските диалекти през среднобългарския период, а до началото на Възраждането в отделни говори продължава да се среща бъдеще време със съкратен инфинитив от типа: *ние щем ходи, ти щеш видя*. Макар и по-рядко, но и до днес се използват отрицателните императивни форми със съкратен инфинитив от типа: *недей игра, недейте сна*.

Старото двойствено число отпада, но се появява като остатък от него бройната форма на съществителни от мъжки род след числителни. Разширяват се границите на друг езиков феномен, чието начало също се отнася към XI – XII век – удвояването на допълнението. След изчезването на падежните окончания редовната употреба на този балканизъм става по-мотивирана на езиково равнище. Дублирането на прякото и непрякото допълнение е необходимо, за да се разграничат те от подлога. Известни са примерите от текста на “Немили-недраги” на Иван Вазов, при които изпускането на личното местоимение след съществителното би довело до неверен смисъл: *Странджата изведнъж го свали болестта.; Двете клисурски заптиета ги изяли вълци тази заран*. Удвояването на допълнението води до едновременна употреба на дългите и кратките форми на личните местоимения за винителен и дателен падеж от типа: *мене ме, на мене ми, него го, на него му*, които са отличителна черта на съвременния български език.

През новобългарския период в говоримия ни език се утвърждава една нова граматична категория – преизказното наклонение, което чрез формите на глагола изразява несвидетелското отношение на говорещия към действието. За да се попълни системата на преизказните времена, се появява нов вид причастие – минало несвършено деятелно, с което се преизказват минало несвършено и сегашно време (например: *ходел е, говорели сме*).

Източници за историята на говоримия език от новобългарски период, особено за по-ранните XV-XVI век, могат да бъдат преди всичко надписите и приписките, тъй като те отразяват в по-голяма степен живия узус. Каноничната художествена литература поради сакралността си не допуска новости, свързани с говоримия език. За илюстрация ще приведем някои от примерите, които дава Ст. Смядовски в “Българска кирилска епиграфика – IX – XV век” (Смядовски 1993). Те доказват разколебането на падежната система – вместо задължителните падежни флексии за различни падежи са засвидетелствани общи форми в безпредложни и предложни конструкции.

Ид ...хѣѣѣ искати

Въ не же мѣра мѣрите

При црѣство българское гави се на землина тако ѹлкъ нас ради.

Тѣто поп е пошел к сина дѣнав

В отделни ръкописи от XV – XVI в., като Тиквешкия сборник и Сборника със служби и жития на св. Иван Рилски, се откриват някои аналитични особености на говоримия новобългарски език. Това важи и за неканонични текстове, каквито са повестите, преписани в Румъния през XVI век: “Слово за премъдрия Езоп” и “Слово за Вехтия Александър”, както и Физиологът, който обединява естественонаучното знание и фантастичната приказка.

Особено интересни за историците на езика ни са Влахобългарските грамоти. Поради своя делови характер, макар и написани в Румъния, но на книжовен български език, те съдържат езикови свидетелства за разпадащата се падежна система на имената, в която вече липсват творителен и местен падеж и преобладават общите падежни форми.

Автентичен извор са преди всичко грамотите от края на XIV и първата половина на XV век, тъй като в по-късните се засилва сръбското езиково влияние.

В науката са известни Седмоградските текстове, съставени през XVI век от българи, насилствено заселени в Седмоградско, Трансилвания. Тъй като живеят в чуждоезиково обкръжение още от XIII в., седмоградските българи съхраняват своя диалект, затова техните текстове са доказателство за важни особености на говоримия език от този период: постепенно изчезване на падежните окончания, настаняване на задпоставен определителен член при имената, наченки на преизказване при глаголите.

Връзката между говоримия и книжовния език се възстановява за първи път след Кирило-Методиевата епоха в езика на новобългарските дамаскини. Тези сборници, които освен произведенията на Дамаскин Студит (чието име носят) съдържат и други разнообразни четива, стават предпочитана и търсена литература за българите от Предвъзраждането през XVII – XVIII век. Съставени са от интелигентни книжовници, които утвърждават книжовен език, който се основава на диалектите и съчетава традиционни и нови езикови средства.

В Тихонравовия, Копривщенския, Свищовския, Троянския, Протопопинския дамаскин е засвидетелстван новобългарският говорим език с неговите морфологични, синтактични и лексикални особености. Ще приведем текст от Житието на св. Петка от Тихонравовския дамаскин:

Така и царь ꙗко асѣнь. пожела какъ да се добъѣ до ѡна стѣѣ моци...това стѣе тѣло да ми дадете със ковчегѣ си, толкози и това нѣем ѡт вас. Това като разбраха френци ꙗко вѣха ѝ црѣиградь. готовы станъха и послъшаха црѣ съснꙋко срдце. И поклониха се на неговото повелѣнїе. (Демина 1971).

В този кратък откъс има имена без падежни флексии след предлозите ДО и У (до ѡна стѣѣ моци; ѝ црѣиградь), налице е замяна на безпредложна падежна конструкция с предлог НА и име (на неговото повелѣнїе). Откриват се две употреби на задпоставен определителен член (неговото, ковчегѣ). Инфинитивът е изместен от да-изречение в какъ да се добъѣ. Следователно личат всички белези на новобългарската морфологична система. В

същото време са съхранени и някои традиционни черти, свързани с езика на архаичните дамаскини – родително-винителна форма *цѣра*, дълги форми на прилагателните *сѣтѣиѣ* и *сѣтѣѣ*. В областта на синтаксиса се забелязва напълно съвременен словоред, както и подчинено обстоятелствено и подчинено определително изречение, които вероятно заместват причастни конструкции (като *развѣраха фрѣнци цѣо вѣрха ѿ цѣриградѣ*). В лексикално отношение трябва да отбележим разговорните местоимения *толкози* и *цѣо*, също и фразеологизмът *сѣсиучко срѣдце*, който и днес съществува като “от всичкото (цялото) си сърце” със същата семантика – ‘много искрено’.

6. Историята на книжовния български език след падането на България под османска власт е сложен социокултурен феномен, чиято периодизация е доста трудна. Анализ на основните схващания на значими български учени прави Д. Иванова-Мирчева в “Периодизация и периоди в развоя на книжовния език до Възраждането”. (Мирчева 1999: 205–230). Разгледани са периодизациите на Б. Цонев, Р. Цоинска, Хр. Първев, Ив. Гълъбов, авторката предлага и своята добре аргументирана гледна точка. Днес се приема, че основен диференциален признак на книжовния ни език е връзката му с говоримия. Въз основа на този белег се различават три периода в развитието на книжовния ни език от 1396 до 1878 година.

1. Традиционен български книжовен език от XV – XVI – XVII век, който силно се отличава от говоримия и притежава синтетични черти.
2. Предвъзрожденски български книжовен език от XVII – XVIII век, който е пряко свързан с говоримия и може да се определи като новобългарски аналитичен.
3. Възрожденски книжовен български език от XVIII – XIX век, който се характеризира с кодифицирани особености, изградени въз основа на говоримия новобългарски.

Разбира се, тези кратки описания са условни. В рамките на традиционния книжовен език от среднобългарски тип съжителстват, следват хронологически и се преплитат няколко книжовни идиома. На първо място продължава да съществува търновската книжнина, чиито преписи се разпространяват в Сърбия, Румъния и Русия и стават основа на класическата европейска средновековна култура в православния християнски свят.

Григорий Цамблак живее и твори в Сърбия, Румъния и Русия. До 1420 г., когато умира, той създава най-значителните произведения от търновски тип: Житието на сръбския крал Стефан Дечански, Разказа за пренасянето на мощите на св. Петка, Похвалата за Киприан, Похвалното слово за Евтимий Търновски. Константин Костенечки, който, без да е пряк ученик, е последовател на Патриарх Евтимий, живее и работи до 1410 година в Бачковския манастир, а след това до смъртта си в Сърбия. Именно той е авторът на най-преписваното житие на владетеля Стефан Лазаревич. За българската история на езика и културата най-голямо значение има неговото “Сказание изявлено о писменех” (“Разяснено изложение за буквите”), което има стойност на филологически трактат – защита на Евтимиевата езиково-правописна реформа. Това съчинение може да се сравнява със “За буквите” на Черноризец Храбър, което аргументирано защитава Кирило-Методиевата азбука и писменост.

През XV век работят Владислав Граматик и Димитър Кантакузин, образовани българи, оставили богато книжовно наследство. Първият е съставител на няколко сборника и автор на Рилската поема, а вторият, Димитър Кантакузин, създава Служба и Житие с похвала на Иван Рилски, както и поетична Молитва към св. Богородица.

В рамките на XV – XVI век се появяват и паметници от нетърновски тип, които продължават книжовната традиция на XIV век. По време на робството се оформят културни средища в Западна България, тъй като в Североизточна и Югоизточна не съществуват условия за книжовна дейност. Такива са: Кратово, Етрополе, Враца, Видин, Тетевен, Ловеч (виж по-подробно: Динеков 1988: 394–427). Така възниква и най-крупният център на българската култура от XVI век – София. Произведенията на Софийската книжовна школа са оригинални, те са написани на среднобългарски книжовен език, близък до нетърновския тип. Новост е отпадането на буквите за носовки, затова в науката е прието да се говори за “безюсов правопис”, тоест за правопис без носовки. В София поп Пейо и Матей Граматик създават житията на двама мъченици за християнската вяра – св. Георги Нови и св. Никола Нови, които се противопоставят на мохамеданството на поробителите.

Важно място в историята на книжовния български език заемат и старопечатните книги. Те се разпространяват в България от XVI век нататък. Първата група книги се

отпечатват в Полша, Румъния и Сърбия, а втората група – във Венеция, Цетина и Скадра. Може да се каже, че езикът им е среднобългарски по тип, свързан с търновски и нетърновски ръкописи, богат на архаизми, диалектизми и сърбизми. През XVII век в българските земи навлизат и староруските печатни книги, написани на църковнославянски език. Този език е създаден въз основа на старобългарския, но в руска среда. Той има важно значение при формирането на новобългарския книжовен език през Възраждането. Можем да се съгласим с изводите на М. Цибранска, че “църковнославянските норми не се появяват на празно място, а допълват устойчивата кирилска писмена традиция в българските земи и изобщо на Балканите...Църковнославянските писмени норми проникват в българската книжнина не просто като пасивна съставка на книжнината, а като активно формиращ компонент на книжовния процес.”(Цибранска 2007: 162–164).

През XVII век най-значителният социокултурен феномен са дамаскините. Първоначално тези сборници се създават на традиционен книжовен език от среднобългарски тип и затова са наречени “архаични дамаскини”. Постепенно те биват изместени от новобългарските дамаскини, които са резултат от завършилия процес на демократизация в езика, в културните нагласи и в литературата на предвъзрожденските българи. Дамаскините са написани на новобългарски книжовен език, тясно свързан с диалектите. Именно те могат да се използват като източник за историята на българския говорим език, както вече беше споменато.

През възрожденския период от развитието на българския книжовен език – XVIII – XIX в. – се противопоставят и обединяват две тенденции. Първата е свързана с езика на новобългарските дамаскини, със стремежа към приближаване на литературния език до говоримия. Втората е свързана с църковнославянския език на руските печатни книги, който, макар и отдалечен от живия, се смята за по-престижен, за образец на подражание. Хармонизирането на тези две насоки осигурява изпълнението на двете основни функции на възрожденската ни литература. От една страна, тя трябва да достигне до по-голям кръг възприематели, да бъде разбираема, за да осъществи своята просветителска и национална мисия, тоест да събуди у българите интереса към знанието и тяхното национално самосъзнание и свободолубие. От друга страна, възрожденската книжнина трябва да отговаря на естетическите критерии за художественост, тоест трябва да е написана на по-висок, литературен език, средствата за който се откриват в старопечатните книги. Още

повече, че църковнославянският език се осмисля от българските книжовници като наследник на старо- и среднобългарския и следователно като знак за миналото величие и разцвет на българската култура.

Тези две тенденции се съчетават и в езика на първата според общоприетата периодизация възрожденска книга – Паисиевата „История славянобългарска”. Тя има важно значение не само като двигател на Българското възраждане, но и като решаващ компонент при оформянето на съвременния книжовен език. Според Анг. Минчева: „Следователно в перспективата на развитието на нормативните тенденции на съвременния български книжовен език през XIX век не е меродавна само Паисиевата история, а проявяващата се в нея форма на писмен език, характерен за част от книжнината на XVIII в. и съставка на езиковата ситуация в българските земи в навечерието на Възраждането. Именно в тази писмена форма се проявява приемствеността между ранните дамаскинови преводи от XVII в. на народен новобългарски език и по-късното усвояване на книжните среднобългарски и черковнославянски компоненти на нормативната система на съвременния български национален книжовен език.”(Минчева 1989: 37 – 43).

Софроний Врачански, като съставител на сборници, издател на първата новобългарска печатна книга „Неделникът” през 1806 г. и автор на „Житие и страдания грешнаго Софрония”, сам заявява, че се стреми да пише като Паисий „на простий болгарский език, каквото хората ний”. Но в същото време той използва падежни форми на съществителните, отмерени окончания на глаголите, дълги форми на прилагателните, които отдавна не съществуват в говоримия език и са книжовно наследство от църковнославянския и среднобългарския. Такъв е и езикът на други книжовници от това време – Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Димитър Попски. По-късно на тази основа се формира славянобългарската школа, към която принадлежат Хр. Павлович, К. Фотинов, Н. Бозвели, Г. С. Раковски. Те защитават теоретично и на практика в своите произведения книжовен език, близък до църковнославянския и среднобългарския – с падежи, без определителен член и т.н.

Друга група книжовници – П. Берон, В. Априлов, Ив. Богоров, Н. Геров – смятат, че книжовният език трябва да се базира на живите български говори. През първата половина на XIX в. споровете се водят именно за превес на едно от двете основни градива на

книжовния език. На практика дори най-последователните привърженици на славянобългарската школа използват елементите на говоримия език в своите произведения. Езиков материал се черпи както от книжовни източници, в това число руски старопечатни книги и домашна ръкописна традиция, така и от диалектите на възрожденските автори. Безспорна е ролята на църковнославянския за съживяване и активизиране на цели категории думи със старобългарски произход, които поради ограничаването на книжовния живот през робството изчезват от говоримия език. Така в литературата и публицистиката на Възраждането се утвърждават: 1. съществителни за деятелни лица с наставка -тел: *учител, деятел, читател, писател, слушател*; те влизат в своеобразна опозиция с народните съществителни с наставки -ар, -ач (сравни: *писар, писач – писател*) и придават необходимия висок стил на художествените произведения; 2. абстрактни съществителни с наставки -ние и -ие: *знание, поведение, събрание, друговерие, благонравие*, които също се противопоставят на говоримите съществителни с наставка -не (сравни: *събиране – събрание, писане – писание, падане – падение*); 3. прилагателни с наставка -телен: *възстановителен, спасителен, одобрителен*; 4. прилагателни с наставки -ем, -им, които призхождат от старобългарски сегашни страдателни причастия: *любим, непобедим, непознаваем, изменяем*. Обогаत्या се и лексиката с думи от старопечатните книги, често пъти старобългарските и руските думи заместват турцизмите, които по това време са изключително разпространени в живата реч. Възрожденските автори съзнателно употребяват славянската дума, като понякога я обясняват с турската, например Софроний Врачански използва *причина* и я пояснява със *себеп*, *намерение* с *ниет*, Й. Кърчовски – *гордост* с *фудулук*, П. Берон – *вест* с *хабер*, К. Шапкарев – *способ* с *мертебе*. Този процес на избягване на чуждиците е съществен при формирането на новобългарския книжовен език, тъй като благодарение на него турските думи постепенно преминават от центъра към периферията на книжовните езикови средства и се обособяват в стилистически маркиран пласт.

В средата на XIX в. книжовният български език трайно се свързва с говоримия, борбата между двете школи може да се смята за приключила. Започва обаче спор за избора на диалект, който да е в основата на книжовния език. Някои просветители като Р. Жинзифов и К. Шапкарев смятат, че трябва да се заемат елементи от повече диалекти, те са представители на така наречената полидиалектна школа. Други като Петко Славейков и

Л. Каравелов твърдят, че писменият ни език трябва да се изгражда въз основа на един диалект, т.е. те създават монодиалектна школа. При избора на този диалект се прилагат различни критерии – търси се най-чистият, без чуждици говор или най-близкият до старобългарския, или разпространеният върху най-голяма територия, или най-разбираемият, или най-благозвучният. Тези филологически изисквания не могат да бъдат последователно спазени. Решаващи се оказват социално-икономическите процеси през Българското възраждане, в резултат на които като водеща в икономическо и културно отношение се оформя централната част от България. Така балканските говори стават предпочитани и по-често употребявани, като по този начин започва да се преодолява голямото разнообразие и липса на норма в писмения език. Българските писатели се освобождават от влиянието на родния си диалект, като заменят някои малко разпространени думи и форми с други, които се срещат в произведенията на повече книжовници. Това може да се установи, като се сравнят първите и следващите издания, например В. Друмев при второто и третото издание на своята повест “Нещастна фамилия” замества *зато* със *затова*, *дору* с *докато*, *веке* с *вече*, *облача* с *облича*. Хр. Ботев също редактира произведенията си, за да избегне особеностите на калоферския диалект, при второто публикуване той пише *продължава* вместо *продължява*, *нашата* вместо *нашията*, *горите* вместо *горити*, *видяхме* вместо *видяхми*. По думите на В. Станков: “И така от средата на миналия век до Освобождението в българския книжовен език все по-силно се налага тенденцията за освобождаване от тясно диалектни особености и за езикова унификация на базата на централните балкански говори.” (Станков 1979).

С творчеството на Н. Геров, Д. Чинтулов, Петко Славейков, а по-късно и на Хр. Ботев, Л. Каравелов, Д. Войников и В. Друмев се утвърждава книжовен език, който е свързан с централните балкански говори, но в същото време застъпва и черти от други диалекти. Този език обаче е наддиалектен, защото притежава норми, затова в езикознанието се нарича още стандартизиран. Той съхранява книжовни средства като: отглаголни съществителни с окончание -ние, съществителни за лица с окончание -тел, причастия и др. и ги използва в техния осъвременен вид, по този начин се осъществява като адекватен на изискванията на времето, богат и разбираем език. Той е кодифициран с оглед на говоримия, без да се откъсва от многовековната българска книжовна традиция. Точно по тази причина възрождеската литература и публицистика, които са най-важен

източник за състоянието и развитието на книжовния език от тази епоха, стават популярни и четени и изиграват своята социална и историческа роля в Българското възраждане.

ЛИТЕРАТУРА:

Демина 1971: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть II. С.

Деянова 1982: *Деянова, М.* Функционален развой на инфинитива в сърбохърватски език (в сравнение с български). С.

Динев 1988: *Динев, П.* Книжовни средища в средновековна България. – В: Похвала на старата българска литература. С., 394–427.

Добрев 2001: *Добрев, П., М. Добрева.* Древнобългарска епиграфика. С.

Иванова-Мирчева 1999: *Иванова-Мирчева, Д.* История на българския език. Развой на книжовния български език. В. Търново.

Минчева 1989: *Минчева, Анг.* Езикова ситуация в българските земи през XVIII в. и Паисиевата „История славяноболгарская” – В: Старобългаристика, 4, 37–43.

Костов 2001: *Костов, К.* Предлозите *на* и *съ* като аналитични изрази на чисти падежни облици в езика на Бдинския сборник, среднобългарски миней от XIV в. – В: Традиция и съвременност в българския език. Сборник в чест на Л. Андрейчин. С., 73–78.

Опыт историко-типологического исследования иранских языков. т. I, т. II. М., 1975.

Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979.

Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981.

Рашев 2000: *Рашев, Р.* Прабългарите през V – VII век. С.

Смядовски 1993: *Смядовски, Ст.* Българска кирилска епиграфика IX – XV век. С.

Станков 1979: *Станков, В.* За някои общи тенденции в езиковата практика на българските възрожденски книжовници. – В: Изследвания из историята на българския книжовен език. С.

Цонев 1980: Тафраджийска Ц. Цитирано по: *Цонев, Пл.* Хомо космикус. Книга за хипотези. С.

Харалампиев 1999: *Харалампиев, Ив.* История на българския език. Развой на говоримия български език. В. Търново.

Цибранска 2007: *Цибранска, М.* Етюди върху кирилската палеотипия XV – XVIII век. С.